

„NEM KÁRTYÁZOTT, NEM PÁRBAJOZOTT, NEM
SZÁMŰZTÉK SZIBÉRIÁBA...”

Ahol a biográfia- és a kultusz kutatások találkoznak: az írói
biográfia-írás mint elméleti probléma a kortárs orosz
irodalomtudományban¹

A 2010-es év, Csehov születésének 150. évfordulója közeledtével az orosz irodalomtudományi és az ahhoz közeli diskurzusban megélenkültek azok a hangok, amelyek ismét Csehov – „valódi”, kritikai – írói életrajzának hiányát firtatták.² Ez a jelenség önmagában még nem újdonság, hiszen minden korábbi írói jubileum körül – akár Puskinét, akár Gogolét tekintjük – felbukkantak hasonló vélemények. Jelen esetben ennek az újra meg újra megfogalmazódó igénynek a jelentősége abban rejlik, hogy a csehovi biográfia ún. hiányát, illetve a már meglevő biográfiáinak problematikusságát firtató szölamok ezúttal nem maradtak meg a publicisztika szintjén, hanem olyan tudományos igényű párbeszédet generáltak, amely bizonyos elmozdulást kínál a holtpontról (amennyiben persze holtpontnak tekinthető egy írói biográfia hiánya) – akár abba az irányba, amely radikális módon teszi kétségessé bármely író kritikai igényű írói biográfiájának megírását (azaz nem csak Csehovét), akár affirmatív irányba, amely új szempontokat kínál egy kritikai életrajzi munka megírásához. Az Orosz Tudományos Akadémia konferenciát szervezett a kérdésről, majd grandiózus tanulmánykötetben közre is adta a Csehov-kutatók munkáit (Гитович 2013).

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

² A *kritikai* jelző itt különösen fontos, hiszen az ismeretterjesztő Csehov-életrajzok száma különösen magas. Csak a népszerű ЖЗЛ (*Жизнь замечательных людей* ‘Híres emberek élete’) sorozatban 1929 és 1997 között 6 különböző Csehov-biográfia jelent meg.

Természetesen nem tekinthető különleges jelenségnek az irodalomtudományban, ha egy irodalomtörténeti kérdés körüljárására, megválaszolására a kutatók nagy súlyt fektetnek, ha az konferencia témájává válik, és előadásokat, tanulmányokat írnak róla. Hogy az írásom tárgya miért tekinthető mégis figyelemre érdemesnek, az annak a biográfia műfajáról teoretikusan gondolkodó, a korábbiakhoz képest nagymértékben megváltozott tudományos közegnek köszönhető, amelybe a megírandó vagy éppen megírhatatlan Csehov-biográfia problémája a 2000-es években megérkezett. Az orosz irodalomtörténetben sokszor pusztán költői kérdésként megmaradó sóhajnak („Miért nincs még mindig kritikai Csehov-életrajzunk?”) az érdekessége épp abban a helyzetben rejlik, amelyet a Csehov-biográfiáról gondolkodó tanulmányok és a jelenlegi tudományos kontextusuk viszonyában jelölhetünk meg.

Az életrajz műfaja mint *speciális textuális praxis* iránt ugyanis a 90-es évektől igen erőteljes érdeklődés indult meg Oroszországban (a csoport képviselőinek elméleti indíttatása egyfelől a tartui szemiotikai iskola szellemi közegében jelölhető ki, másfelől a 90-es években újjászerveződő moszkvai irodalomszociológiai iskolákban). Az orosz irodalomtudomány és az egyre inkább magára találó, nem-marxista szociológia közös „határvidékéről” induló kutatások során a kérdés szisztematikus, analitikus vizsgálata mellett új életrajzok formájában megkezdődött a műfaj történeti anyag konkrét, empirikus gyűjtése, feldolgozása, illetve az immár konceptualizált műfaj újjáélesztése is. A kutatók anyagai részben az egyre bővülő *Русские писатели. 1800—1917. Биографический словарь* (Orosz írók. 1800—1917. Életrajzi szótár) kötetében, a *Лица. Биографический альманах* (Személyek. Életrajzi almanach) című periodikában és a *Право на имя: Биографика 20 века* (A névhez való jog: A XX. század életrajzírása) című tanulmánykötetekben jelentek meg. A korábban pozitivistának, a marxista irodalomtudomány műfajának tartott, és mind az irodalomtudomány, mind a történettudomány mostohagyerekének tekintett műfaj tehát nem csupán elérte a teoretikus újragondolás igénye – egyes kutatóknak komoly erőfeszítéseit lehet látni az ügyben, hogy a formalista, a strukturalista, a szemiotikai iskolának, a Ligyija Ginzburg történeti koncepciójának és az Andrej Tartakovszkij nevéhez fűződő memoár-kutató iskolának a biográfia műfaját érintő belátásait végiggondolják (ld. erről Kalugin 2015: 23–50) –, de az is állítható, hogy

Borisz Dubin, Abram Rejtblat, Viktor Zsivov és Dmitrij Kalugin kutatásainak köszönhetően a biográfia helye az irodalomtudományban újrapozicionálódott. A felsorolt kutatók a korábban perifériális, lekicsinyelt műfajt egy igen izgalmas interdiszciplináris térben, a narratológia, a társadalomtudományok és az antropológiai kutatások határmezsgyéjén helyezték el, és ott kezdték megvizsgálni, értelmezni olyan fogalmak segítségével, mint a *biográfiai paktum*, a *biográfiai szubjektum*, a *nyilvánosság*, a *legitimáció*, az *elidegenedés / elidegenítés*, a retorikai, a narratológiai és szociális *lehetőségek és korlátok együttes összjátéka*, vagy a biográfiát, a biografálás folyamatát leíró ún. *dubini hármass aspektus* (Дубин 2001).

Az irányzat számos izgalmas meglátása közül, amelyeket e tanulmány keretei között nincs mód még összefoglalni sem,³ az egyik abban a kutatási metódusban összpontosult, amely történetileg, aprólékos filológiai munkával, az adott kultúr- és társadalomtörténeti kontextus feltárásával, műfajttörténeti és retorikai kérdések vizsgálatával nézett végig és hasonlított össze XVIII. századi és XIX. század eleji orosz írókról írt biográfiai szövegeket. A különböző szerzőkről – Tregyakovszkijról, Szumarokovról és Lomonoszovról – írt biográfiákat egymáshoz viszonyítva is vizsgálták, de áttekintették azt is, hogy ugyanarról a szerzőről 5–10–25 éves távlatban milyen biográfiák születtek az *írói státusz* és az *irodalom* mint önálló diskurzív és szociális jelenség viszonylatában; mit jelentett az adott szociokulturális helyzetben a *tekintély*, a *siker*, a *karrier*, az *érvényesülés*, a *mecenatúra*; milyen személyiségkonceptiót és szerepeket kínált fel egy író számára az adott kor; milyen szelekción estek át az életrajzi adatok a szerző halálát követő években írott újabb megújabb életrajzokban; a hatalomnak milyen érdeke fűződött egy bizonyos írói kép kanonizálásához; milyen narratopoétikai eljárásokat használt a biográfia szerzője; mikor, mely történelmi pillanatban jelenik meg először a *szerző életművének és életrajzáinak egymásra vonatkoztatása*; hol, mikor és miben érhető tetten egy szerző életrajzáinak *mitizációja és ennek kultikus felhasználása*.

³ Az utóbbi két évben a tárgykörben született egyik legkiemelkedőbb teljesítményének tekinthető munkáról, Dmitrij Kalugin nagyszerű monográfiájáról ld. recenziómat Kalavszky 2017.

Hogy csak egyetlen példával éljek: rendkívül megvilágító erejű Lomonoszov kapcsán annak a folyamatnak a feltárása, amelyben a XIX. századhoz közeledve a biográfiáinak szerzői egyre inkább olyan *modellekben* kezdenek el gondolkodni, amelyeknek alapstruktúráját a „különleges tehetségű költő mítosza” adja (ld. erről Живо́в 1997). E séma viszont épp azt zárta ki – figyelmeztet a kutató –, arról hallgatott, azt homogenizálta, ami az adott életútban és életműben a *bizonytalanság*, a *kérés*, a *különböző életpozíciók* közötti kísérletezés oldalához tartozott. „Láthatatlanná váltak” olyan – a forrásokban még egyértelműen megfigyelhető – írói döntések, amelyek az esztétikai, műfaji kérdésben való döntés háttérét nagymértékben épp a szociális szempontból meghozott, az írói reputáció fenntartását, alakulását célzó erőkből eredtek (és amelyek esetében például kiválóan látszik, hogy egy adott német költőnek a mintává emelése, oroszra fordítása egyszerre volt ízlésbeli, esztétikai döntés és olyan megfontolás, amely a korabeli írói lét, az irodalom önálló státuszának elfogadásáért vívott harc része volt). A mitologikus szemlélet erős célképzete, az életpálya hozzákötése egy statikus narratív vázhoz egyenes vonalú fejlődésívként rajzolta meg mind az élet-, mind a lomonoszovi szövegvilág alakulását, így éppen az ettől a sémától eltérő írói alkotás dinamikájának a bemutatása vált lehetetlenné (Живо́в 1997: 41). Igen izgalmas nyomon követni, hogy milyen poétikai, narratológiai eszközökkel és milyen műfaji újítások révén (az anekdota és a kalandregény elemeinek bevonásával) sikerül ezeknek a kortárs – illetve szinte kortárs – életrajzoknak megoldania azt a nehéz feladatot, amelynek eredményeként Lomonoszov korántsem egynemű alakját (kiváló gondolkodó, költő *kontra* részegeskedő, goromba, lobbanékony alak), társadalmi és kulturális szempontból is komplex történetét (egyfelől tudósként, másfelől költőként tartották számon, ami két különböző szociális státuszt jelentett) a kor elvárásaihoz adaptálták, életrajzát pedig *egy egynemű szűzsévé gyúrták össze*.

Az irodalom *társadalmi használatához* kötött irodalmi kultuszkutatások egyik régóta megválaszolatlan kérdése, hogy egy írói biográfia miként válik, miként válhat egy írói kultusz értelmezői kontextusává.⁴ Úgy vélem, éppen az olyan jellegű teoretikus kutatások, amelyek az életrajzok

⁴ Ld. erről Rákai 2006: 113.

funkcióinak, stratégiáinak, intencióinak a változatait és szerepét kifejezetten *narrato-szociológiai* aspektusból tárgyalják, különösen alkalmasak lehetnek arra, hogy belátásaikat produktívan kamatoztassuk az irodalmi kultusz kutatások vizsgálatánál, hiszen a közösségi és az egyéni *azonosulás, a közösségformálás, a tekintély, a nyilvánosság, a szöveg jelentéssé alakítása, szimbólumként való szerepeltetése* az irodalmi kultusz kutatások állandóan vizsgált területei. (A narrato-szociológiai aspektusba természetesen bele kell értenünk azt az igen izgalmas aspektust is, amely a biográfiák olvasói *befogadására*, a biográfiák kínálta mintákkal, példákkal való *identifikációs* kérdésekre irányul, és amely számba veszi a textuális praxis révén kialakuló szerzői és olvasói *(ön)konstrukció* lehetőségeit, továbbá a biográfiák által provokált társadalmi viták *közösségi szerepét* is.)

Korábbi állításom az, hogy léteznek *mitikus(abb) kultuszoknak* nevezett irodalmi kultuszok, azaz olyan írói kultuszok (*mítosz* alatt az írói kultuszképződéssel egy időben, az előtt vagy után keletkezett, az orosz szakirodalomban *biografikus mítosznak* nevezett, magyarul talán az *életrajzi legenda* kifejezéssel illelhető, narratív, írott és szóbeli, műfaját tekintve heterogén szöveg halmazt értek), amelyeknek a mélyén megbúvó életrajzi tények és reáliák (beleértve az adott szerző által „költött” tényeket is) *inkább* alkalmasak a mitikus értelmezésre, azaz könnyebben mitizálhatók, mint mások (ld. Kalavszky 2015: 21). Ha mindez igaz, akkor mindenképpen szükséges (éppen az irodalmi kultuszképződés működésének pontosabb megértése szempontjából), hogy megvizsgáljuk azokat a műfajokat, amelyek bizonyos életrajzi tényekkel dolgoznak – olyan tényekkel, amelyek értelmezői kontextussá összeállva az írói kultuszt táplálhatják. A legkézenfekvőbb(en megvizsgálandó) műfaj ezek közül éppen a *biográfia*, azon belül pedig az *írói biográfia*, hiszen az életrajzi legendák megőrzésére, alakítására, kanonizálására – a *szerző naplója*, a *kortársak szövegei* (naplók, memoárok, magánlevelezések), a korabeli *sajtóhíradások* (főként a XIX. század közepétől), a hivatalos szervek *aktái* (a cenzorok és a titkosrendőrség által készített feljegyzések), azaz a dokumentáris-féldokumentáris források és az adott íróról alkotott *szép-irodalmi művek* mellett – leginkább a különböző *hivatalos* és *félhivatalos biográfiák* a legalkalmasabbak. Ezek – amellet, hogy egy életút eseményeit különböző forrásokból merítve kronológiai sorrendbe állítva

elmondják – hangsúlyokat helyeznek el, értékítéletet fogalmaznak meg, azaz a szereplőjüként választott író tetteit, alakját értelmezik, és valamiként, valakiként láttatják: egyszerűen végrehajtják a szimbolizációnak, a jelentéstudajdonításnak azt az aktusát / gesztusát, ami a hősüket az adott szociális kontextusban legitimálni tudja, ami tekintélyt tud neki biztosítani vagy éppen leleplezi őt.

A *biográfia* szerepének vizsgálata tehát egy *írói kultusz* értelmezői kontextusaként már csak azért is elengedhetetlen, mert a biográfia olyan műfaj, amely – ha magához a műfajhoz épp az elmúlt évek orosz narratológiai kutatásai által felkínált szempontrendszer alapján közelítünk – elsősorban szerzői koncepciója és az olvasókkal kötött paktuma okán (‘valóságos emberről alkotott nem fiktív szöveg, amelynek állításai különböző dokumentumértékű forrással alátámaszthatóak’) rendkívüli szoros kölcsönviszonyban áll azokkal a közösségi konvenciókkal, azzal a szociális értékhierarchiával, intézményesített kontextussal (az *individuum* korabeli felfogásaival, az *érvényesülés*, a *hírnév*, a *reputáció*, a *siker*, a *haszon* és a *jó tettről* alkotott korabeli elképzelésekkel), továbbá azokkal a társadalmi normákkal (hivatali pozíció, szolgálat választása vagy az állami feladatoktól való távolmaradás stb.), amelyekben és amelyek között megjelenik.

Csehov írói biográfiájának hiánya vagy – épp ellenkezőleg – biográfiájának folytonos újraír(ód)ásai és jelenléte az ismeretterjesztő, életrajzi könyvek piacán, illetve az ezekkel szorososan összefüggő (nem létező!) írói kultusza együttesen látványosan mutatják meg a *mitokultikus szemlélet* uralta, Csehovot mindenképpen „valamiként láttatni akaró” biográfiák kudarcát („valójában nem jön létre a mítosz”). Ugyanakkor rávilágít arra a tényre is, hogy a Dubin nevével fémjelzett, új biográfiai irányzat kutatási módszerei – amelyeknek belátásai produktívan kamatoztathatóak új biográfiák megírásánál is – alkalmasabbak lehetnének arra, hogy az író életrajzát megírják, mint a korábbi, például Jurij Lotman nevéhez köthető módszer és koncepció.

Igor Szuhih, az egyik legfrissebb Csehov-életrajz szerzője 2008-ban egy esszéjében így fogalmazta meg a csehovi anyag (életrajz és életmű) „nehézségét”:

Csehov a nem egészen 40 éve alatt nem titkolta származását; nem várt örökséget és nem is harcolt érte; nem szenvedett viszonzatlan szerelemtől (legalábbis nem egész életében); nem volt szoknyapeccér (legalábbis hallgatott erről), másfelől nem változtatta női társait misztikus Szépséges Hölgyé; nem vesztett kártyán; nem párbajozott; nem viselt tisztséget és nem volt katona; nem állt kivégzőosztag előtt; és nem volt Szibériába száműzve; nem harcolt a hatalommal és a cenzúrával, nem mondta meg mosolyogva a cárnak az igazságot (de mosoly nélkül sem); nem adta ki a műveit sem külföldön, sem illegálisan; kortárs írókkal nem került halálosan ellenséges viszonyba; nem égette el demonstratívan a saját műveit, egyszerűen nem-demonstratíván semmisítette meg őket; nem szökött el otthonról éjszaka. (Сухих 2008. Fordítás tölem. – K. Zs.)

Szuhih szerint tehát Csehovról azért nehéz „történetet alkotni”, mert az élete, a viselkedése, a betegsége túl „egyszerű”, „normális”, „hétköznapi” és „átlagos” volt. Felsorolásában nem nehéz felismerni Puskin, Dosztojevszkij, Blok, Bulgakov, Tolsztoj stb. életrajzának a *mithémait* (ld. erről Kalavszky 2014) vagy a szemiotika nyelvén a *tárgyasult kulturális modellek elemeit*, amelyeknek életrajzá építése a Lotman-féle koncepcionalizált, szemiotikai biográfia-írás által kidolgozott módszerrel adná ugyan magát, hiszen a szemiológiai megközelítés – ahogy erre több kutató is figyelmeztet – kifejezetten olyan író-hősök esetében működik, akik „képesek voltak szabadon válogatni a meglévő viselkedésmódok, kulturális szerepek között” (Лотман 1997), és akiknek a viselkedése azért válik jelentéssé, mert *kivételt alkotnak* a meglévő szabályok alól. „A hős realizálja bizonyos kódok repertoárját, amelyek segítségével egyes szerepek különleges jelentőségre tesznek szert, míg minden más szereplehetőség figyelmen kívül marad” (Калугин 2015: 30).

Csehov életrajza és életműve azonban nem ad erre lehetőséget: nehezen, nehezebben szimbolizálható. Igor Szuhihot idézve:

„A csehovi élet (mármint hőseinek élete, a csehovi világ specifikuma) a legkönnyebben tagadva határozható meg. Élet háború nélkül, mindenféle katalizmák nélkül, mindenféle különleges kaland nélkül. *Normális élet, amely eltér a normától.*” (Kiemelés tölem. – K. Zs.)

Éppen ezért a Csehov-biográfia problémáit közreadó akadémiai tanulmánykötetben azok a szövegek tűnnek újszerűnek, frissnek, amelyek a mítoszképzésre és a kultikus beszédmódra reflektálva kísérlik meg vizsgálni az eddigi életrajzokat (V. Tyupa és D. Magomedova írásai).

Másfelől a csehovi anyagban nem a *domináns elemet* kívánják megragadni és az életrajzot arra felfűzni – más szavakkal: lemondanak arról, hogy *szimbólumként* értelmezzék Csehovot –, hanem a társadalomtörténeti perspektíva érvényesítésével, aprólékos, sajtókutatási munkák, interdiszciplináris vizsgálatok sorával a XIX. századi orosz alkotó személyiség koncepcióján kívülre helyezik azt (pl. L. Buskanyec és R. Ahmetsin tanulmányai).⁵

Utóbbit különösen fontosnak tartom, hiszen Csehov írói biográfiájának kudarca véleményem szerint magában az orosz írói biográfia műfajában történetileg benne lévő feszültség meghaladhatatlanságáról (vagy kevésbé kultikusan: meg nem haladásáról) is szól. Hiszen a biográfia szerzője azt az ellentmondást nem tudja meghaladni vagy feloldani, amely Dmitrij Kalugin kutatásai alapján a XIX. századtól ab ovo az írói biográfia műfaj legmélyén feszül (Калугин 2015: 27). Jelesül azt a feszültséget, amelynek az egyik pólusán az „időtlen, különleges, megismételhetetlen személyiség áll, akinek zsenijéhez nem érünk fel, és akinek ez minden cselekedetében, szavában tetten érhető”, a másik pólusán azonban az az igény jelenik meg, hogy egy folyamatában kibomló, a „nagyvá válás” fejlődését megmutató pályaképet rajzoljunk fel (ez utóbbihoz viszont *analitikus módon* kéne a választott személyt elemezni). Az a XIX. századból a XX. századra örökül hagyott személyiségkoncepció azonban, amelyet még az orosz mitokultikus kulturális háttér is felerősít, ezt ab ovo nem engedi meg: „az egyszeri, megismételhetetlen létezés títka” nem elemezhető. Csehov esetében mindez azért is különösen nehéz, mert ő „állandóan hallgatott, és csupán a pecázás érdekelte”.⁶

IRODALOM

KALAVSZKY Zsófia. 2015. Az életrajzi legenda mint az írói kultuszok életképességének egyik biztosítéka. Vázlat egy lehetséges szemiotikai vizsgálathoz. In: JENEY Éva, KÁLMÁN C. György (szerk.).

⁵ A korábbi évekből M. Gorjacseva Csehovra vonatkozó sajtókutatásai emelhetőek ki.

⁶ Csehov horgászat iránti szenvedélyét megőrző anekdotát M. V. Lavrov visszaemlékezései alapján közreadta L. Buskanyec. Ld. Бушканец 2007.

- „Inkább figyeld talán az irodalmat”: *Írások Veres András 70. születésnapjára*. Budapest, reciti, 19–25.
- KALAVSZKY Zsófia. 2017. *A biográfia mint sajátos textuális praxis. Recenzió Dmitrij Kalugin könyvéről*. Budapest, reciti. (Kézirat elfogadva, várható megjelenés: 2017. június.)
- RÁKAI Orsolya. 2006. Séta a zsinór mögött? (Vázlat az irodalmi kultuszról mint a „komplementer olvasás” egy sajátos esetéről). In: RÁKAI Orsolya. *Utazások a fekete királynővel: Írások írásról és irodalomról*. Budapest, Kijárat Kiadó, 107–121.
- БУШКАНЕЦ Л. Е. 2007. „Взрослый Чехов”. *Журнал Издательского дома*, 2007/8. <http://lit.1september.ru/article.php?ID=200700813>
- ГИТОВИЧ И. Е. (ред.) 2013. *Проблемы писательской биографии: к 150-летию А. П. Чехова*. М., ИМЛИ РАН.
- ДУБИН Б. 2001. Биография, репутация, анкета (О формах интеграции опыта в письменной культуре). В: ДУБИН Б. *Слово – письмо – литература. Очерки по социологии современной культуры*. М., Новое литературное обозрение, 98–120.
- ЖИВОВ В. 1997. *Первые русские литературные биографии как социальное явление: Тредиаковский, Ломоносов, Сумароков*. Новое Литературное Обозрение, 24–83.
- КАЛУГИН Д. 2015. *Проза жизни: русские биографии в XVIII–XIX вв.* СПб., Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- ЛОТМАН Ю. М. 1997. Литературная биография в историко-культурном контексте. К типологическому соотношению текста и личности автора. В: ЛОТМАН Ю. М. *О русской литературе. Статьи и исследования. История русской прозы. Теория литературы*. СПб., Искусство-СПб., 804–817.
- СУХИХ И. 2008. Чехов в XXI веке. Три этюда. *Нева*, 8. <http://magazines.russ.ru/neva/2008/8/su15.html>